

MARTA WIRASZKA¹

Instytut Historii Sztuki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-8634-2380

PROBLEM AUTORSTWA I GENEZA POMNIKA NAGROBNEGO JEWGIENIJA P. ROŻNOWA (1807-1875) NA WARSZAWSKIM CMENTARZU PRAWOSŁAWNYM NA WOLI W ŚWIETLE ANALIZY FORMALNO-IKONOGRAFICZNEJ

**The Issue of Authorship and the Genesis of the Tombstone Form for Evgeny
P. Rozhnov (1807-1875) at the Wola Orthodox Cemetery in Warsaw,
in the Light of Formal and Iconographic Analysis**

Abstract

The object of the formal and iconographic analysis is the tombstone of Senator and General Evgeny Rozhnov, erected around 1876 at the Wola Orthodox Cemetery in Warsaw. Its designer was presumably the architect Witold Lanci, who, using illustrated foreign publications, combined the Byzantine capital from the ciborium of the Euphrasian Basilica in Poreč with the nineteenth-century column from the tombstone of Aglaé Didier at the Montmartre Cemetery in Paris (designed by Auguste Préault, 1863-1866), introducing only certain changes to the original elements. From the French prototype, the designer also borrowed the ideological expression in addition to the form.

Keywords: Orthodox Cemetery, Warsaw, Evgeny Rozhnov, Witold Lanci, monument

Abstrakt

Przedmiotem analizy formalno-ikonograficznej jest pomnik nagrobny senatora i generała Jewgienija Rożnowa, wzniesiony ok. 1876 r. na wolskim cmentarzu prawosławnym w Warszawie. Jego projektantem był zapewne architekt Witold Lanci, który, korzystając z zagranicznych publikacji ilustrowanych, połączył ze sobą bizantyjski kapitel z cyborium bazyliki Eufrazjusza w Poreču i dziewiętnastowieczną kolumnę z pomnika nagrobnego Aglaé Didier na cmentarzu Montmartre w Paryżu (proj. Auguste Préault, 1863-1866), wprowadzając do oryginalnych elementów tylko pewne zmiany. Z francuskiego pierwowzoru, oprócz formy, projektant zaczerpnął jeszcze wymowę ideową.

Słowa kluczowe: cmentarz prawosławny, Warszawa, Jewgienij Rożnow, Witold Lanci, pomnik nagrobny

¹ Dr Marta Wiraszka – historyk sztuki, prowadzi badania z zakresu historii architektury i urbanistyki XIX w. oraz dokumentacji pomników i budowli grobowych znajdujących się na zabytkowych cmentarzach chrześcijańskich; m.wiraszka@uksw.edu.pl.

Na cmentarzu prawosławnym na warszawskiej Woli, we wschodniej, przylegającej do Nogrodzenia części nekropolii (kw. 42), znajdują się nagrobki przeniesione tu z innych kwater cmentarza. Niektóre z nich trafiły w to miejsce już w latach trzydziestych XX w., podczas porządkowania terenu wokół odzyskanego przez katolików w 1923 r. kościoła św. Wawrzyńca (niegdyś cerkwi prawosławnej Matki Boskiej Włodzimierskiej). Wówczas ekshumowano 50 grobów rosyjskich dygnitarzy, przenosząc niektóre pomniki do wschodniej części cmentarza². Wśród nich był nagrobek generała-lejtnanta i senatora Jewgienija Pietrowicza Rożnowa.

Pomnik generała, zwrócony frontem do alejki ciągnącej się od ul. Wolskiej w kierunku zabytkowych wałów, już z daleka przyciąga wzrok (il. 1). Na tle grupy omszałych monumentów z piaskowca wyróżnia go biel marmuru, z którego został odkuty, jak również nieszablonowa inwencja twórcza i wysoki poziom wykonania. Obiekt nie doczekał się osobnego opracowania, mimo iż bez wątpienia na nie zasługuje. W literaturze naukowej pojawiły się dotychczas dwie wzmianki na jego temat. Jedna w przewodniku wydanym w 1992 r. przez Wydawnictwo Naukowe PWN Piotra Paszkiewicza i Michała Sandowicza *Cmentarz Prawosławny w Warszawie*, gdzie autorzy informują o przeniesieniu nagrobka do obecnej lokalizacji³. Druga mojego autorstwa, zamieszczona w tomie drugim monografii poświęconej *Kaplicom i mauzoleom na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku* z 2019 r., w której zwracam uwagę na podobieństwo formalne i wspólne źródło inspiracji dla kapiteli kompozytowych z portalu kaplicy Blochów i ołtarza w kaplicy Leona Epsteina na Cmentarzu Powązkowskim oraz nagrobka generała Rożnowa na nekropolii prawosławnej⁴.

Pomnik upamiętniający rosyjskiego generała składa się z kolumny, której trzon od podstawy aż do zwieńczenia oplata gałąź oliwna, bazy, której dolny torus z narożami plinty łączą wypukłorzeźbione liście akantu oraz dwustrefowego kapiteła kompozytowego, którego dolną część ozdabia ornament sznurowy i wywinięte na zewnątrz liście akantu, górną zaś palmety i uskrzydłone główki anielskie, podtrzymujące od dołu naroża abakusa. Kolumnę ustawioną na niskim cokole i podstawie wieńczy szersza profilowana płyta zakończona niegdyś prawosławnym krzyżem na cokoliku, z którego zachował się tylko dolny fragment (il. 6). Na trzonie kolumny od frontu, w dwóch trzecich jego wysokości, znajduje się wypukły, owalny medalion z inskrypcją złożoną z aplikowanych liter ołowianych: СЕНАТОРЪ / ГЕНЕРАЛЪ-ЛЕЙТЕНАНТЪ / ЕВГЕНІЙ ПЕТРОВИЧЪ / РОЖНОВЪ / РОДИЛСЯ 7 МАРТА 1807 Г. / СКОНЧАЛСЯ 14 МАРТА / 1875 Г. // . Dalsza część napisu wykonana w tej samej technice mieści się na cokole; na lewym boku: ВЫ ПЕЧАЛЬ ИМАТЕ НЫНЪ: ПАКИ / ЖЕ УЗРЮ ВЫ, И ВОЗРАДУЕТСЯ / СЕРДЦЕ ВАШЕ, И РАДОСТИ ВАШЕЯ / НИКТОЖЕ

² Parafię przy kościele św. Wawrzyńca restytuował 1 listopada 1923 r. ks. kardynał Aleksander Kakowski. Na cerkiew cmentarną zostało wówczas przeznaczone mauzoleum Hieronima Egzemplarskiego (cerkiew św. Jana Klimaka, projekt Władimir N. Pokrowski, 1902-1905). Porządkowanie terenu wokół odzyskanej przez katolików świątyni rozpoczęło 8 lat później, a okazją ku temu stały się jubileuszowe obchody 100-lecia powstania listopadowego. Ekshumacje rozpoczęły się w kwietniu 1931 r. i zakończyły się przed wrześniem tego roku, kiedy zaczęły się uroczystości związane z bohaterską obroną Woli. *Kronika artystyczna: Historyczny kościółek na Woli otrzyma piękne otoczenie*, „Sztuki Piękne”, 1931, nr 4, s. 163-164; *Ekshumacja 50 grobów na Reducie Wolskiej*, „Gazeta Warszawska”, 1931, nr 110, s. 8; A. Krygier, *Wola*, „Polska Zbrojna”, 1934, nr 288, s. 4.

³ P. Paszkiewicz, M. Sandowicz, *Cmentarz Prawosławny w Warszawie*, Warszawa 1992, s. 23, 45.

⁴ M. Wiraszka, *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 2: *Źródła inspiracji*, Warszawa 2019, s. 176-177, 200-201.

1. Grupa nagrobków na cmentarzu prawosławnym na Woli – kw. 42. Fot. M. Wiraszka

ВОЗМЕТЪ ОТЪ ВАСЪ. //, z przodu: И ВОСКРШУ ЕГО АЗЪ / ВЪ ПОСЛѢДНІЙ ДЕНЬ. //, na prawym boku: ВЪРУЯЙ ВЪ МЯ, ИМАТЬ / ЖИВОТЪ ВѢЧНЫЙ. // i na tylnej ścianie: НѢСТЬ БОГЪ–БОГЪ МЕРТВЫХЪ, / НО БОГЪ ЖИВЫХЪ. //

Jewgienij P. Rożnow, któremu dedykowano ten pomnik, był szlachcicem dziedzicznym urodzonym w guberni jekaterynosławskiej 7/19 marca 1807 r. Całe swoje zawodowe życie związany był z wojskiem. W lutym 1875 r. obchodził 50-lecie służby, którą zakończył w stopniu generała-lejtnanta. Od roku 1861 służbę wojskową łączył z cywilną, pełniąc kolejno obowiązki gubernatora płockiego, gubernatora warszawskiego (1863-1866) i senatora w Warszawskich Departamentach Rządzącego Senatu, będącego organem sądownictwa ostatniej instancji. Za swoje zasługi otrzymał liczne odznaczenia, m.in. ordery św. Anny IV i III klasy oraz order Orła Białego. Wypełniając obowiązki gubernatora warszawskiego i senatora był jednocześnie prezesem Rady Głównej Opiekuńczej Zakładów Dobroczynnych i przewodniczącym komitetu budowy cerkwi prawosławnej św. Marii Magdaleny na Pradze. Na kartach polskiej historii nie zapisał się pozytywnie. Podczas obu powstańczych zrywów niepodległościowych Polaków brał czynny udział w ich tłumieniu. W powstaniu listopadowym jako żołnierz 8 Pułku Huzarów Łubieńskich walczył w okolicach Kuflewa, pod Mińskiem, Piaskami, Ostrołęką i Topolowem. Uczestniczył również w szturmie i zdobyciu Warszawy. Za co został odznaczony orderem św. Anny III klasy. Po wybuchu powstania styczniowego został mianowany prezesem komisji śledczej powołanej do zwalczania przestępców politycznych, a następnie objął posadę dyrektora w kancelarii przy namiestniku w Królestwie Polskim do spraw stanu wojennego. W życiu prywatnym był kawalerem, „dobrym, prawdziwie ruskim panem, zawsze uprzejmym i gościnnym gospodarzem, miłym w rozmowie towarzyskiej, człowiekiem jak najlepszego serca”⁵.

⁵ D., *Wiadomości miejscowe: Nekrolog*, „Dziennik Warszawski”, 1875, nr 62, s. 260. Dane biograficzne dotyczące Jewgienija Rożnowa zaczerpnięto również z *Rosyjskiego Słownika Bibliograficznego*. Zob. М.С. Леонидов, *Евгений Петрович Рожнов (1807-1875)*, w: *Русский биографический словарь*, под наблюдением А.А. Половцова, t. 16, Санкт Петербург 1913, s. 337-338.

Prochy generała Jewgienija P. Rożnowa, zmarłego w Warszawie 14/26 marca 1875 r.⁶, pochowano na cmentarzu prawosławnym na Woli 17/29 marca⁷. Dokładny rok wykonania pomnika nie jest znany. Najwcześniej mógł on stanąć na cmentarzu w pierwszą rocznicę śmierci generała. Przyjęcie datowania nagrobka nie później niż na drugą połowę lat siedemdziesiątych XIX w. jest uzasadnione, ponieważ na Starych Powązkach istnieją analogiczne kapitele w portalu kaplicy rodziny Blochów, którą wzniesiono pomiędzy 1874 a 1878 r.⁸ (il. 3). Projektantem tej kaplicy był architekt Witold Lanci (1828-1892), syn Franciszka Marii Lanciego (1799-1875), włoskiego architekta, który pracował w Królestwie Polskim od lat dwudziestych XIX w.⁹ Wcześniej na tym samym cmentarzu stała kaplica Leona Epsteina zaprojektowana przez Józefa Ditricha (1820-1887), teścia Witolda Lanciego, którą ukończono 27 maja 1873 r.¹⁰ Do niej został wykonany ołtarz z wnęką arkadową flankowaną przez parę kolumn o kapitelach zbliżonych formą do głowic występujących w kaplicy Blochów i w kolumnie Rożnowa. Od wymienionych różnią się one podparciem płyty abakusa. Uskrzydłone główki anielskie zostały w nich zastąpione pełnoplastycznymi gołębiami z uniesionymi skrzydłami (il. 4). Udało się ustalić ich rodowód. Bezspornie stanowią one wierną kopię bizantyjskiego oryginału. Identyczna para kapiteli wieńczy dwie frontowe kolumny podpierające arkadę cyborium w chorwackiej katedrze pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (tzw. bazylice Eufrazjusza) w Poreču. Cyborium powstało w 1277 r. na zlecenie biskupa Ottona, jednak zdobiące go głowice pochodziły z poprzedniego baldachimu z połowy VI w.¹¹ Rysunek kapitelu razem z innymi detalami, wzbogacony rzutem i widokami świątyni został opublikowany w 1859 r. w „Atlasie” dołączonym do czasopisma „Zeitschrift für Bauwesen”¹² (il. 4), dlatego był znany obu architektom. Za modyfikację bizantyjskiego pierwotnego wzoru odpowiadał Witold Lanci. To jego nazwisko wymieniają przedwojenne publikacje jako projektanta kaplicy Blochów¹³. Historia przemilczała wprawdzie nazwisko twórcy pomnika Rożnowa, jednak zbliżony czas powstania obu obiektów, a przede wszystkim taka sama forma kapiteli, sugerują, że Lanci był zapewne twórcą i tego dzieła. Przy tym nie można wykluczyć, mimo iż źródła pisane tego faktu nie odnotowały, że przy zleceniu na kaplicę grobową dla Leona Epsteina obaj architekci, teść i zięć, ze sobą współpracowali. Jest to możliwe, ponieważ jej projekt stanowił powtórzenie wcześniejszych planów Witolda

⁶ O śmierci generała Jewgienija Rożnowa poinformowała m.in. „Warszawska Gazeta Policyjna”. „Варшавская Полицейская Газета. Warszawska Gazeta Policyjna”, 1875, nr 58, s. 3.

⁷ D., *Wiadomości...*, dz. cyt., s. 260.

⁸ Określenie przedziału czasowego, w którym mogła zostać zbudowana kaplica Blochów, umożliwiły zamieszczone w „Kurierze Warszawskim” relacje z przebiegu odbywającej się rokrocznie na Cmentarzu Powązkowskim w niedzielę w Oktawie Bożego Ciała procesji do czterech ołtarzy zlokalizowanych w tamtejszych budowach grobowych. Pierwsza odnotowana przez prasę uroczystość odbyła się w kaplicy Blochów 24 czerwca 1878 r. Ponieważ poprzednia informacja z 8 czerwca 1874 r. jeszcze jej nie wymieniała, można wnioskować, że kaplica ta powstała nie wcześniej niż przed 1874, a z pewnością przed rokiem 1878. M. Wiraszka, *Kaplice...*, t. 2, dz. cyt., s. 112.

⁹ M. Wiraszka, *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dzieła i ich twórcy*, Warszawa 2017, s. 30-33.

¹⁰ Tamże, s. 59-62; „Kurier Warszawski”, 1873, nr 106, s. 3; „Kurier Codzienny”, 1873, nr 117, s. 3.

¹¹ L. Lohde, *Der Dom von Parenzo in Istrien*, „Zeitschriften für Bauwesen”, 9/1859, z. 1, szp. 65, 69-70; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1986, s. 278-280.

¹² *Der Dom von Parenzo in Istrien*, „Atlas zur Zeitschriften für Bauwesen”, 9/1859, tab. 17, il. 12.

¹³ E. Jachowicz, *Ilustrowany przewodnik w podróżach po Warszawie razem z treściwym opisem okolic miasta*, Warszawa 1893, s. 257; M. Orłowicz, *Przewodnik po cmentarzach warszawskich z planem Powązek, cmentarza ewangelickiego i żydowskiego*, Warszawa 1921, s. 15.

2. Kapitel z nagrobka Jewgienija Rożnowa, cmentarz prawosławny w Warszawie, ok. 1876. Fot. M. Wiraszka

3. Kapitel z portalu kaplicy Blochów, Cmentarz Powązkowski w Warszawie, ok. 1874-1878. Fot. M. Wiraszka

Lanciego neoromańskiej kaplicy zbudowanej dla Lutosławskich w 1870 r. na cmentarzu parafialnym w Drozdowie koło Łomży¹⁴. Dlatego nie jest wykluczone, że to właśnie on, a nie Dietrich był tym architektem, który przy projektowaniu ołtarza do kaplicy Epsteina na warszawskich Powązkach skopiował formę bizantyjskiego kapitela z cyborium bazyliki w Poreču, korzystając z niemieckiego czasopisma branżowego. Nie byłby to zresztą pierwszy raz, kiedy architekt w swojej pracy posiłkował się ilustrowanymi publikacjami, czerpiąc stamtąd inspiracje do swoich projektów. Potwierdzenie stanowi wymieniana już kaplica Blochów, w projekcie której Lanci nie poprzestał tylko na tym jednym detalu. Krzyż, wieńczący szczyt budowli ufundowanej przez Jana Gottlieba Blocha na Cmentarzu Powązkowskim, stanowi wierne powtórzenie zwieńczenia nad kaplicą książąt Sachsen-Coburg-Gotha, którą zaprojektował w roku 1851 i zrealizował w latach 1853-1858 na cmentarzu w bawarskim Coburgu Gustav Eberhard (1828-1892)¹⁵. Jej projekt zawierający również wybrane detale, w tym krzyż wieńczący kaplicę, został zamieszczony w tym samym czasopiśmie

¹⁴ Data ukończenia kaplicy znajduje się przy lewym dolnym narożu budowli, na tablicy memoratywnej: W ROCZNICE / ŚMIERCI / MARYI / ZE SZCZYCIELSKICH / LUTOSŁAWSKIEJ / D. 20 MAJA 1870 R. // oraz na wewnętrznej stronie tympanonu portalu: BUDOWAŁ / FRANCISZEK LUTOSŁAWSKI / NA CZEŚĆ SWEJ ŻONY MARYI / 1870 R. // *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Seria nowa, t. 9: *Woj. łomżyńskie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Łomża i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1982, s. 8.

¹⁵ M. Wiraszka, *Kaplice...*, t. 2, dz. cyt., s. 175-176.

architektonicznym, w którym trzy lata później opublikowano bogato ilustrowany artykuł poświęcony historii i architekturze katedry w Poreču¹⁶.

Na tych samych zasadach co kaplica Blochów został zaprojektowany pomnik Rożnowa, w którego kompozycji wykorzystano dwa cytaty architektoniczne, pochodzące z różnych źródeł i różnych okresów stylistycznych. Projektant w jednym dziele połączył ze sobą bizantyjski kapitel z cyborium bazyliki Eufrazjusza w Poreču i dziewiętnastowieczną kolumnę z pomnika nagrobnego Aglaé Didier na cmentarzu Montmartre w Paryżu (il. 5), wprowadzając do oryginalnych elementów tylko pewne zmiany. Z paryskiego nagrobka zaczerpnął ogólną kompozycję, z której wykorzystał cokół z podstawą, bazę, trzon opleciony gałęzią oliwną z owalnym medalionem zawieszonym na wstążce z kokardą oraz typ kapiteła kompozytowego. Samą głowicę (oryginalną dekorują z czterech stron sowy) wymienił na wspomniany kapitel o genezie bizantyjskiej, a płaskorzeźbiony portret kobiety z profilu znajdujący się na medalionie, zastąpił inskrypcją dedykowaną zmarłemu generałowi. Poza tym projektant zrezygnował z popiersia kobiety wieńczącego kolumnę. Zamiast tego wprowadził krzyż prawosławny z ozdobnie opracowanym cokolikiem.

Pomnik nad grobem Aglaé Didier, zmarłej 27 maja 1863 r. żony, urodzonego w Szwajcarii poety i powieściopisarza, Charlesa Didiera (1805-1864)¹⁷, był dziełem Auguste'a Préalulta (1809-1879) – będącego obok Davida d'Angersa (1788-1856) i Henriego Chapu (1833-1891) najwybitniejszym przedstawicielem dziewiętnastowiecznej paryskiej rzeźby sepulkralnej. Pierwszą rzeźbą nagrobną, jaką wykonał i w której od razu osiągnął doskonałość, był medalion z wypukłorzeźbioną maską alegorycznego przedstawienia Ciszy (*Le Silence*) w zwieńczeniu steli Jakoba Roblèsa na cmentarzu Père-Lachaise (7e division) z 1842 r. W medalionie, ukazana *en face*, znajduje się androgyniczna głowa o kościstych rysach i zapadniętych policzkach, otulona pieczołowicie drobno udrapowaną draperią, która z palcem na ustach, spogląda na przechodnia przez dziurawe źrenice. Zdaniem odbiorców, krytyków i znawców twórczości artysty, zarówno tych współczesnych artyście, jak i terażniejszych, niezwykłość dzieła polega na prostocie użytych środków, służących zobrazowaniu wielu pojęć definiowanych przez takie słowa jak: cisza, zaduma, nicość i śmierć. Artyście udało się w jednym przedstawieniu stworzyć ponadczasowy symbol nieprzekraczalnej granicy dwóch światów – świata żywych i świata umarłych. Od momentu, kiedy dzieło zostało zaprezentowane szerszej publiczności na Salonie Paryskim (fr. *Salon de Paris*) w 1849 r., *Le Silence* (*Cisza*) nie tylko przyniosła rozgłos artyście, ale na przełomie stuleci stała się inspiracją dla francuskich symbolistów¹⁸.

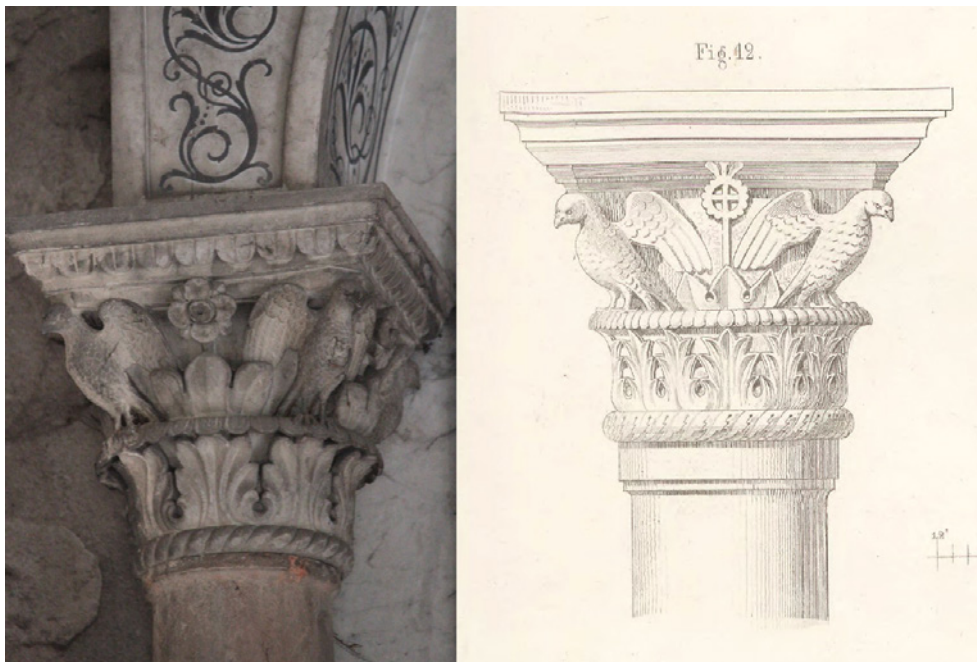
Préalult niejednokrotnie, jak słusznie zauważa francuska badaczka Antoinette Le Normand-Romain¹⁹, będzie wykorzystywał w kompozycjach nagrobnych schemat zapoczątkowany przez swego mistrza Davida, zestawiając portret z anegdotalnym reliefem, jednak jego dzieła nie będą miały na celu oddania hołdu człowiekowi z powodu zajmowanych stanowisk i tytułów, które przyniosły mu podziw i uznanie żyjących. Dla Préalulta dużo ważniejsze będzie pokazanie bólu spowodowanego śmiercią bliskiej osoby, który ma być „ostatnim

¹⁶ Herzogl. Grabcapelle auf dem Friedhof zu Coburg, „Atlas zur Zeitschriften für Bauwesen”, 12/1862, tab. 27; L. Lohde, dz. cyt., szp. 47-74.

¹⁷ Auguste Préalult – sculpteur romantique (1809-1879): avec un essai sur la vie de Préalult par Charles W. Millard, Catalogue exposition, du 20 février au 18 mai 1997 – Musée d'Orsay, Paris 1997, s. 213.

¹⁸ Tamże, s. 154-157.

¹⁹ Tamże, s. 115-116.

4. Kapitel z ołtarza w kaplicy Epsteina na Powązkach, 1873 (fot. M. Wiraszka) i głowica z cyborium katedry w Poreču, poł. VI w. Repr. z „Atlas zur Zeitschriften für Bauwesen”, 9/1859, tab. 17

świadectwem przyjaźni, prywatnej, a nie publicznej”²⁰. Dlatego większość jego pomników nagrobnych to skromne kamienne stele, niewielkich rozmiarów, pozbawione zbędnych elementów dekoracyjnych, uzupełnione medalionem z płaskorzeźbionym portretem, rzadziej pełnoplastyczną rzeźbą portretową, niekiedy zastąpioną maską pośmiertną.

Préault pozwolił sobie tylko raz odejść od charakterystycznego dla siebie stylu, stało się tak w przypadku pomnika dla Aglaé Didier²¹. Pierwszy rysunek nagrobka został przygotowany już w 1863 r.²² Od tego zrealizowanego w białym marmurze na cmentarzu Montmartre (27e division) w latach 1865-1866 różnił się typem kapiteła i kształtem medalionu. Rzeźbiarz początkowo planował zwieńczyć kolumnę głowicą jońską, a medalionowi nadać formę okrągłą. Ostatecznie wybrał kapitel koszowy z liśćmi akantu, ozdobiony pośrodku każdego boku wyobrażeniem sowy z rozpostartymi skrzydłami, oraz owalny medalion, na którym znalazł się płaskorzeźbiony portret w popiersiu, z głową zmarłej ukazaną z profilu. Jednak to nie portretowi pani Didier, mimo iż ten zdaje się wisieć przed całością, tj. trzonem

²⁰ Tamże, s. 116.

²¹ Tamże.

²² W Musée des Beaux-Arts w Orleanie zachował się wymieniony projekt, który jest sygnowany nazwiskiem rzeźbiarza i opatrzony rokiem 1863. Jest to rysunek wymiarowy, wykonany atramentem chińskim na papierze o wymiarach 46 × 25 cm. Tamże, s. 212; A. Le Normand-Romain, *Mémoire de Marbre. La sculpture funéraire en France 1804-1914*, Paris 1995, s. 359.

5. Nagrobek Aglaé Didier na cmentarzu Montmartre, 1863-1866. Repr. z C. Daly, *Architecture...*, 2e Section C, pl. 3

6. Nagrobek Jewgienija Rożnowa, cmentarz prawosławny w Warszawie, ok. 1876. Fot. M. Wiraszka

kolumny i oplatającą go dekoracją złożoną z gałązek i liści oliwnych, lecz wieńczącemu kolumnę popiersiu kobiety, na której głowie znajduje się korona z wawrzynu ozdobiona gwiazdą pośrodku, została podporządkowana cała kompozycja i wymowa ideowa pomnika.

Popiersie przedstawia alegorię *Nadziei* (*L'Espérance*), którą Préault planował od początku umieścić na kolumnie, na co wskazują już pierwsze szkice projektowe, a chronologicznie wykonał jako ostatnią. Struktura architektoniczna pomnika była gotowa w 1865 r., co potwierdza sygnatura rzeźbiarza razem z rokiem, umieszczona na podstawie kolumny, po prawej stronie: *Auguste Préault statuaire 1865* //²³. Wiosną następnego roku pomnik razem z biustem *Nadziei* musiał być już skończony, skoro 2 maja 1866 r. w czasopiśmie „Le Temps” ukazał się artykuł Pierra Petroza na jego temat²⁴. Oglądający pomnik nie mieli wątpliwości,

²³ Wymiary kolumny: h. 208 x szer. 90 x gł. 90 cm; medalionu: h. 50 x szer. 38 cm; popiersia: h. 97 cm. Zgodnie z projektem Préaulta cokół kolumny poprzedza jeszcze skośna płyta pozioma z wyrytym napisem: AGLAÉ DIDIER / 27 MAJA 1863 //, ustawiona razem z nim na wspólnej podstawie i otoczona metalowymi słupkami połączonymi łańcuchami. Trudno powiedzieć, czy częścią pomnika Rożnowa były również te dodatkowe elementy. Jeśli tak, to zostały one bezpowrotnie utracone, w trakcie przenosin do nowej lokalizacji na cmentarzu. *Auguste Préault...*, dz. cyt., s. 212-214; H. Jouin, *La sculpture dans les cimetières de Paris*, „Nouvelles Archives de l'Art français”, troisième série, 1897, t. 13, s. 264.

²⁴ P. Petroz, *Le Tombeau de Mme Didier*, „Le Temps”, 1866, nr 1824, s. 3.

że ta alegoryczna postać spoglądająca w niebo, o łagodnym i zarazem poważnym wyrazie twarzy, jest immanencją duszy, „która znużona rzeczami ziemskimi marzy o nieskończoności i dąży do wiecznego spoczynku”²⁵. W pomniku Préalulta portret i alegoria są jak ziemia i niebo, łączące ziemski świat z nieskończonością, którą wskazuje oczami młodej kobiety wzniesionymi do nieba. Pomnik dopiero dzięki alegorycznemu przedstawieniu, które towarzyszy portretowi, zyskuje swoje pełne znaczenie. Według oceny Antoinette Le Normand-Romain jest to rzadki motyw w dziewiętnastowiecznej rzeźbie nagrobkowej, który ogólnie przypomina cechy lub umiejętności zmarłego, ale bez potrzeby przywoływania jego ziemskich zasług²⁶. Następcą Préalulta, Henri Chapu, nada temu motywowi jeszcze większej doniosłości, tworząc w 1882 r. alegoryczne przedstawienie *Geniusza Nieśmiertelności* (*Génie de l'Immortalité*) do nagrobka Jeana-Ernesta Reynouda na cmentarzu Père-Lachaise (72e division), który uzupełni odlanym z brązu medalionem z portretem zmarłego sygnowanym przez Davida d'Angersa i datowanym na rok 1838²⁷. *Geniusz Nieśmiertelności* Chapu to nagi, pozbawiony skrzydeł młodzieniec z wyciągniętymi w górę rękami, który „wznosi się w przestrzeń jak myśl, unoszony do nieba własnym ciężarem”²⁸. *Geniusz* palcami obu dłoni chwyta *Nieskończoność*, próbując ją choćby czubkiem stopy przywiązać do ziemi, tak aby zmarły mógł odnaleźć drogę do wieczności²⁹.

Pomnik Jewgienija P. Rożnowa pozbawiony jest tej doniosłości, którą prezentuje arcydzieło Chapu, i jednoznaczności połączenia treści i formy, która cechuje realizację Préalulta. Nagrobkowi brakuje płaskorzeźbionego portretu w medalionie i alegorycznego popiersia w zwieńczeniu kolumny. Zostały one zastąpione lakoniczną inskrypcją z podstawowymi informacjami o zmarłym generale i senatorze oraz prostym w formie krzyżem na ozdobnym cokolicu. Rezygnacja z kosztownych elementów rzeźbiarskich obniżyła z pewnością koszt wykonania pomnika, nie wpłynęła jednak na zmianę jego treści zaczerpniętej z paryskiego pierwowzoru. Krzyż jako znak wiary jest dla wierzących w Boga nadzieją na zmartwychwstanie. Natomiast inskrypcja umieszczona na medalionie, odnosząca się do zmarłego, zastępuje portret. Jest słownym, a nie obrazowym przypomnieniem osoby zmarłej. Sens ideowy pomnika dopełniają i objaśniają cztery odrębne znajdujące się na cokole cytaty: trzy pochodzące z Ewangelii św. Jana i jeden z Ewangelii św. Łukasza, które po przetłumaczeniu na język polski brzmią: „Także i wy teraz doznajecie smutku. Znowu jednak was zobaczę, i rozraduje się serce wasze, a radości waszej nikt wam nie zdoła odebrać” (J 16.22), „Ja go wskreszę w dniu ostatecznym” (J 6,54), „Kto [...] wierzy w Tego, który Mnie posłał, ma życie wieczne” (J 5,24) oraz „Bóg nie jest [Bogiem] umarłych, lecz żywych” (Mt 20.38)³⁰. Różnice w odbiorze treści obu pomników nie wynikają zatem z istoty jej sensu, lecz innego podejścia do problemu istnienia i przeznaczenia bytu ludzkiego. Dla Préalulta, według Pierre'a Petroza, było to pojęcie czysto humanistyczne, niezależne od dawnych filozoficznych rozważań czy religijnych reguł, mające jednak znaczenie moralne³¹. Dla twórcy pomnika

²⁵ Tamże.

²⁶ *Auguste Préalult...*, dz. cyt., s. 213.

²⁷ P. Bauer, *Deux siècles d'histoire au Père Lachaise*, Versailles 2006, s. 677-678.

²⁸ H. Jouin, dz. cyt., s. 117.

²⁹ O. Fidière, *Chapu, sa vie, son oeuvre*, Paris 1894, s. 111.

³⁰ Tłumaczenie na podstawie Biblii Tysiąclecia (wydanie trzecie poprawione). Zob. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań-Warszawa 1980, s. 1207, 1222, 1224 i 1235.

³¹ P. Petroz, dz. cyt., s. 3.

Rożnowa oraz jego zleceniodawcy lub zleceniodawców dużo ważniejszy od laickiego był sens religijny, chrześcijański.

Pomysłodawcy nagrobka generała Rożnowa na warszawskiej Woli musiały być znane zarówno forma, jak i wymowa ideowa paryskiego pomnika Aglaé Didier. Dzieło Auguste'a Préalta stało się bowiem znane dzięki publikacji Césara Daly'ego, wydanej w Paryżu w 1871 r.³² (il. 5) Był to album poświęcony francuskiej sztuce nagrobkowej ostatnich 20 lat, zilustrowany wymiarowymi rysunkami kaplic i monumentów pochodzących z ostatnich cmentarzy, głównie z nekropoli paryskich. Wielu architektów, rzeźbiarzy i zakładów kamieniarskich w Europie korzystało z zamieszczonych tam przykładów. Przez polskich artystów opracowanie Daly'ego wykorzystywane było już od drugiej połowy lat siedemdziesiątych XIX w. Najwcześniejsze realizacje pochodzące z tej publikacji zachowały się w Łodzi na terenie zespołu cmentarzy przy ul. Ogrodowej (są to nagrobki rodziny Wünsche, po 1876 i Henrietty Susanny Lorenz, zm. 1878, oba w części ewangelickiej, wykonane zapewne przez zakład kamieniarski Antoniego Urbanowskiego), w Krakowie na Cmentarzu Rakowickim (pomnik Zygmunta Szczęśniewskiego, zm. 1878) oraz na cmentarzu parafialnym w Chełmży (kaplica rodziny Zawiszów Czarnych herbu Przerowa ukończona w 1879 r.)³³. W Warszawie w oparciu o to wydawnictwo powstały cztery obeliski w latach osiemdziesiątych XIX w., z których najstarszy dedykowany Bogusławowi Maciejowi Hersemu stanął ok. 1882 r. na cmentarzu ewangelicko-augsburskim (Al. A, gr. 4), pozostałe zaś na Cmentarzu Powązkowskim dla rodzin Aleksandra Sikorskiego (kw. 26, rz. 2), Aleksandra Witowskiego (kw. 49, rz. 5) i rodziny de Rosenwerthów (Pod Katakumbami, rz. 1)³⁴. Z tego samego źródła musiał korzystać Witold Lanci, projektując kolumnę na grób senatora i generała Jewgienija Pietrowicza Rożnowa (il. 6), która w świetle poczynionych przeze mnie ustaleń wydaje się być najwcześniejszym obiektem pochodzącym z wzornika Daly'ego zrealizowanym na warszawskich cmentarzach.

Bibliografia

- Auguste Préalut – *sculpteur romantique (1809-1879): avec un essai sur la vie de Préalut par Charles W. Millard*, Catalogue exposition, du 20 février au 18 mai 1997 – Musée d'Orsay, Paris 1997.
- Bauer P., *Deux siècles d'histoire au Père Lachaise*, Versailles 2006.
- D., *Wiadomości miejscowe: Nekrolog*, „Dziennik Warszawski”, 1875, nr 62, s. 260.
- Daly C., *Architecture funéraire contemporaine. Spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, stèles, pierres tombales, ect... choisis principalement dans les cimetières de Paris et exprimant les trois idées radicales de l'architecture funéraire: la mort, l'hommage rendu au mort, l'invocation religieuse à propos du mort*, Paris 1871.
- Der Dom von Parenzo in Istrien*, „Atlas zur Zeitschriften für Bauwesen”, 9/859, tab. 14-17.

³² C. Daly, *Architecture funéraire contemporaine. Spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, stèles, pierres tombales, ect... choisis principalement dans les cimetières de Paris et exprimant les trois idées radicales de l'architecture funéraire: la mort, l'hommage rendu au mort, l'invocation religieuse à propos du mort*, Paris 1871, 2e Section C, pl. 3.

³³ M. Wiraszka, *Kaplice...*, t. 2, dz. cyt., s. 232-233; J. Dominikowski, *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej – Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854-1945*, Łódź 2004, s. 29, 97-104, 214-219, 464, 465.

³⁴ M. Wiraszka, *Obelisk Bogusława Hersego na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Warszawie – pierwowzór i późniejsze naśladownictwa na Cmentarzu Powązkowskim*, w: *Starych Powązek głęboki cień. Materiały konferencji 230 lat historii Cmentarza Powązkowskiego, Zamek Królewski w Warszawie, 3 listopada 2022*, red. J.M. Sosnowska, Warszawa 2024, s. 212-231.

- Dominikowski J., *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej – Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854-1945*, Łódź 2004.
- Ekshumacja 50 grobów na Reducie Wolskiej, „Gazeta Warszawska”, 1931, nr 110, s. 8.
- Fidière O., *Chapu, sa vie, son oeuvre*, Paris 1894.
- Herzogl. *Grabcapelle auf dem Friedhof zu Coburg*, „Atlas zur Zeitschriften für Bauwesen”, 12/1862, tab. 24-28.
- Jachowicz E., *Ilustrowany przewodnik w podróżach po Warszawie razem z treściowym opisem okolic miasta*, Warszawa 1893.
- Jouin H., *La sculpture dans les cimetières de Paris*, „Nouvelles Archives de l’Art français”, troisième série, 1897, t. 13, s. 103-348.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Seria nowa, t. 9: *Woj. łomżyńskie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 1: *Łomża i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1982.
- Krautheimer R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1986.
- Kronika artystyczna: Historyczny kościółek na Woli otrzyma piękne otoczenie*, „Sztuki Piękne”, 1931, nr 4, s. 163-164.
- Krygier A., *Wola*, „Polska Zbrojna”, 1934, nr 288, s. 4.
- „Kurier Codzienny”, 1873, nr 117, s. 3.
- „Kurier Warszawski”, 1873, nr 106, s. 3.
- Le Normand-Romain A., *Mémoire de Marbre. La sculpture funéraire en France 1804-1914*, Paris 1995.
- Леонидов М.С., *Евгений Петрович Рожнов (1807-1875)*, w: *Русский биографический словарь*, под наблюдением А.А. Половцова, t. 16, Санкт Петербург 1913, s. 337-338.
- Lohde L., *Der Dom von Parenzo in Istrien*, „Zeitschriften für Bauwesen”, 9/1859, z. 1, szp. 47-74.
- Orłowicz M., *Przewodnik po cmentarzach warszawskich z planem Powązek, cmentarza ewangelickiego i żydowskiego*, Warszawa 1921.
- Paszkiewicz P., Sandowicz M., *Cmentarz Prawosławny w Warszawie*, Warszawa 1992.
- Petroz P., *Le Tombeau de Mme Didier*, „Le Temps”, 1866, nr 1824, s. 3.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań–Warszawa 1980.
- „Варшавская Полицейская Газета. Warszawska Gazeta Policyjna”, 1875, nr 58, s. 3.
- Wiraszka M., *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dziela i ich twórcy*, Warszawa 2017.
- Wiraszka M., *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 2: *Źródła inspiracji*, Warszawa 2019.
- Wiraszka M., *Obelisk Bogusława Hersego na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Warszawie – pierwowzór i późniejsze naśladownictwa na Cmentarzu Powązkowskim*, w: *Starych Powązek głęboki cień. Materiały konferencji 230 lat historii Cmentarza Powązkowskiego, Zamek Królewski w Warszawie, 3 listopada 2022*, red. J.M. Sosnowska, Warszawa 2024, s. 212-231.